

કર્મતત્ત્વ

કર્મવાદીનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જીવન એ માત્ર વર્તમાન જન્મમાં જ પૂરું નથી થતું; એ તો પહેલાં પણ હતું અને આગળ પણ ચાલવાનું. કોઈ પણ સારું કે નરસું, સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે માનસિક એવું પરિણામ જીવનમાં નથી ઉદ્ભવતું કે જેનું ખીજ તે વ્યક્તિએ વર્તમાન કે પૂર્વ જન્મમાં વાળ્યું ન હોય.

કર્મવાદની દીર્ઘ દષ્ટિ

એવું એક પણ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, માનસિક, વાચિક કે કાચિક કર્મ નથી કે જે આ કે પર જન્મમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય વિલય પામે. કર્મવાદીની દષ્ટિ દીર્ઘ એટલા માટે છે કે તે ત્રણે કાળને સ્પર્શે છે; ન્યારે ચાર્વાકની દષ્ટિ દીર્ઘ નથી, કેમ કે તે માત્ર વર્તમાનને સ્પર્શે છે. કર્મવાદની આ દીર્ઘ દષ્ટિ સાથે તેની વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક કે વિશ્વીય જવાબદારીઓ અને નૈતિક બંધનોમાં, ચાર્વાકની અદ્ય દષ્ટિમાંથી ફલિત થતી જવાબદારીઓ અને નૈતિક બંધનો કરતાં, મોટો ફેર પડી જાય છે. જે આ ફેર બરાબર સમજવામાં આવે અને તેનો અંશ પણ જીવનમાં ઊતરે તો તો કર્મવાદીઓનો ચાર્વાક પ્રત્યે આક્ષેપ સાચો ગણાય અને ચાર્વાકના ધર્મધ્યેય કરતાં કર્મવાદીનું ધર્મધ્યેય ઉન્નત અને આજી છે એમ જીવનવ્યવહારથી બતાવી શકાય.

[દમ્બચિં ૦ બા ૦ ૧, પૃ ૦ ૫૬]

શાસ્ત્રોના અનાદિપણની માન્યતા

જૈન સાહિત્યમાં અત્યારે શ્વેતાંબરો અને દ્વિગંબરોનાં જે કર્મ-શાસ્ત્ર મોજાઈ છે, એમાંના પ્રાચીન મનાતા કર્મવિષયક ગ્રંથોનો સાક્ષાત્ સંબંધ બન્ને પરંપરાઓ આગ્રાયણીય પૂર્વ સાથે બતાવે છે. બન્ને પરંપરાઓ આગ્રાયણીય પૂર્વને દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાંના ચૌદ પૂર્વોમાંનું બીજું પૂર્વ માને છે, અને બન્ને પરંપરાઓ એક-સરખી રીતે માને છે કે બધાં અંગો અને ચૌદ પૂર્વ, એ બધું ભગવાન મહાવીરની સર્વજ્ઞવાણીનું સાક્ષાત્ રૂણ છે. આ ચિરકાલીન સાંપ્રદાયિક માન્યતા પ્રમાણે અત્યારે વિદ્યમાન કર્મવિષયક સમગ્ર સાહિત્ય, શબ્દરૂપે નહીં તો છેવટે ભાવરૂપે તો, ભગવાન મહાવીરના સાક્ષાત્ ઉપદેશનો જ પરંપરાથી મળેલો સાર છે. આ જ રીતે એવી પણ સાંપ્રદાયિક માન્યતા છે કે ખરી રીતે બધાં શાસ્ત્રો ભાવરૂપે કેવળ ભગવાન મહાવીરથી જ પૂર્વકાલીન નહીં બલકે પૂર્વે પૂર્વે થયેલ બીજા બીજા તીર્થંકરોથી પણ પહેલાંના સમયના એટલે કે એક રીતે અનાદિ છે. અંગશાસ્ત્રો પ્રવાહરૂપે અનાદિ હોવા છતાં સમયે સમયે થતા નવા નવા તીર્થંકરો દ્વારા પૂર્વ પૂર્વનાં અંગશાસ્ત્રો નવું નવું રૂપ ધારણ કરતા રહે છે. આ માન્યતાને પ્રગટ કરતાં કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રમાણ્યમીમાંસામાં, નૈયાયિક જ્યંત ભદ્રનું અનુકરણ કરીને, ભારે ખૂબીથી કહ્યું છે કે—“અનાદય એવૈતા વિદ્યાઃ સંક્ષેપવિસ્તરવિવક્ષયા નવનવીમવન્તિ, તત્તત્કર્તૃકાશ્ચોચ્યન્તે । કિન્નાશ્રૌઘીઃ, ન કદાચિદની-દશં જગત્?”—અનાદિકાલીન એવી આ જ વિદ્યાઓ સંક્ષેપમાં કે વિસ્તારથી વિવરણ કરવાની ઇચ્છાને લીધે નવું નવું સ્વરૂપ પામે છે, અને એ વિવરણ કરનારની કૃતિ તરીકે ઓળખાય છે. શું તેં નથી સાંભળ્યું કે દુનિયા તો સદાકાળથી આવી ને આવી જ ચાલી આવે છે ?

ઉપર જણાવેલી સાંપ્રદાયિક માન્યતા એવી છે કે જેને સાંપ્રદાયિક લોકો અત્યાર સુધી અક્ષરશઃ સાચી માની રહ્યા છે, અને જેવી રીતે

મીમાંસકો વેદોના અનાદિપણુની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે, એ રીતે જ એનું સમર્થન પણુ કરે છે. શાસ્ત્રોને લગતી ઉપર સૂચવેલી માન્યતા પ્રત્યે સાંપ્રદાયિક લોકોનો ભારે આદર હોવા છતાં અહીં કર્મશાસ્ત્ર અને એના મુખ્ય વિષય કર્મતત્ત્વના સંબંધમાં એક બીજા દષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે. એ દષ્ટિ છે ઐતિહાસિક.

કર્મતત્ત્વની જરૂર શા માટે ?

પહેલો પ્રશ્ન તો કર્મતત્ત્વને માનવું કે નહીં અને માનવું તો કયા આધારે, એ હતો. એક પક્ષ એવો હતો કે જે કામ અને એના સાધનરૂપ અર્થ સિવાય બીજા કોઈ પુરુષાર્થને માનતો ન હતો. એની સમગ્રણુ મુજબ આ લોક એ જ પુરુષાર્થ હતો. તેથી એને એવું કોઈ કર્મતત્ત્વ સ્વીકારવાની જરૂર ન હતી કે જે સારા-ખોટા જન્માંતર કે પરલોકને અપાવનારું હોય. આ જ પક્ષ ચાર્વાક પરંપરાને નામે પ્રખ્યાત થયો. પણ સાથે સાથે જ, એ અતિ પ્રાચીન યુગમાં પણુ, એવા ચિંતકો હતા કે જેઓ કહેતા હતા કે મરણુ પછી જન્માંતર પણુ છે; એટલું જ નહીં, બદકે આ દેખાતા લોક-જગત ઉપરાંત બીજા પણુ શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ લોક છે. આવા લોકો પુનર્જન્મવાદી અને પરલોકવાદી કહેવાતા હતા. એમની માન્યતા એવી હતી કે જે કર્મ ન હોય તો જન્મ-જન્માંતર તેમ જ આ લોક-પરલોકને સંબંધ બંધ બેસી જ નથી શકતો. એટલા માટે પુનર્જન્મની માન્યતાને આધારે કર્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. આ કર્મવાદીઓ જ પોતાની જાતને પરલોકવાદી તથા આસ્તિક કહેતા હતા.

ધર્મ, અર્થ, કામને જ માનનાર અવર્તકર્મવાદી પક્ષ

કર્મવાદીઓના મુખ્ય બે પક્ષ છે. એક તો એમ કહેતો હતો કે કર્મનું ફળ જન્માંતર અને પરલોક જરૂર છે, પણુ શ્રેષ્ઠ જન્મ તથા શ્રેષ્ઠ પરલોકને માટે કર્મ પણુ શ્રેષ્ઠ જ જોઈએ. આ પક્ષ પરલોકવાદી હોવાથી તથા શ્રેષ્ઠ લોક, જેને સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે, એ મેળવવાના

સાધનરૂપે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરાવવાળો હોવાથી, એ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ જ પુરુષાર્થોને માનતો હતો; એની દૃષ્ટિમાં મોક્ષનું જીવન પુરુષાર્થરૂપે કોઈ સ્થાન ન હતું. ન્યાં ન્યાં પ્રવર્તક ધર્મનો ઉલ્લેખ મળે છે, એ બધા આ ત્રણ-પુરુષાર્થવાદી પક્ષના મંતવ્યના જ સૂચક છે. ટૂંકમાં, એ પક્ષનું મંતવ્ય એવું છે કે ધર્મ એટલે કે શુભ કર્મનું ફળ સ્વર્ગ અને અધર્મ એટલે અશુભ કર્મનું ફળ નરક વગેરે છે. ધર્મ-અધર્મ જ પુણ્ય-પાપ તથા અદૃષ્ટ કહેવાય છે, અને એની મારફત જ જન્મ-જન્માંતરનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે; અને એનો ઉચ્છેદ થવો શક્ય નથી. શક્ય એટલું જ છે કે જો સારો લોક અને વધારે સુખ મેળવવાં હોય તો ધર્મનું જ પાલન કરવું. આ મત પ્રમાણે અધર્મ કે પાપ તો હેય છે, પણ ધર્મ કે પુણ્ય હેય નથી. આ પક્ષ સામાજિક વ્યવસ્થાનો સમર્થક હતો, તેથી જ એ સમાજમાં માન્ય એવાં શિષ્ટ તેમ જ વિહિત આચરણોથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થવાનું અને નિંદ-હલકાં આચરણોથી અધર્મની ઉત્પત્તિ થવાનું જણાવીને દરેક પ્રકારની સામાજિક સુવ્યવસ્થા તરફ ધ્યાન આપતો હતો. એ જ પક્ષ બ્રાહ્મણમાર્ગ, મીમાંસક અને કર્મકાંડીને નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

મોક્ષપુરુષાર્થો નિવર્તકધર્મવાદી પક્ષ

કર્મવાદીઓનો ખીજો પક્ષ ઉપર જણાવેલ પક્ષથી સાવ વિરુદ્ધ દૃષ્ટિ ધરાવતો હતો. એ માનતો હતો કે પુનર્જન્મનું કારણ કર્મ છે, એમાં શંકા નથી. શિષ્ટસંમત તેમ જ વિહિત કાર્યોનું આચરણ કરવાથી ધર્મ થાય છે, અને એથી સ્વર્ગ પણ મળે છે. પણ એ ધર્મ પણ, અધર્મની જેમ જ, સર્વથા હેય છે. એની માન્યતા પ્રમાણે એક ચોથો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ પણ છે, જે મોક્ષ કહેવાય છે. એનું કહેવું છે કે કેવળ મોક્ષ જ જીવનનું ધ્યેય છે, અને મોક્ષને માટે બધાંય કર્મ—ભલે પછી એ પુણ્યરૂપ હોય કે પાપરૂપ—હેય છે. કર્મનો નાશ શક્ય નથી, એવું પણ નથી. પ્રયત્નથી એ પણ થઈ શકે છે. ન્યાં ન્યાં

નિવર્તક ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં બધેય એ આ મતને જ દર્શાવે છે. એની માન્યતા પ્રમાણે જ્યારે કર્મની નિવૃત્તિ શક્ય અને ઈષ્ટ છે ત્યારે એને કર્મની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ પહેલા પક્ષની માન્યતાથી વિરુદ્ધ જ જણાવવું પડ્યું. એણે કહ્યું કે ધર્મ અને અધર્મનું મૂળ કારણ પ્રચલિત સામાજિક વિધિ-નિષેધ નહીં પણ અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ છે. આચરણ ગમે તેવું શિષ્ટસંમત અને વિહિત કેમ ન હોય, પણ જો એ અજ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષજન્ય હોય તો એથી અધર્મની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એના મતે પુણ્ય અને પાપના ભેદ કેવળ સ્થૂળ દષ્ટિવાળાઓને માટે છે, તાત્ત્વિક રીતે તો પુણ્ય અને પાપ બંને અજ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષજન્ય હોવાને લીધે અધર્મ તેમ જ હેય જ છે. આ નિવર્તકધર્મવાદી પક્ષ સામાજિક નહીં પણ વ્યક્તિવિકાસવાદી હતો.

જ્યારે એ પક્ષે કર્મનો નાશ અને મોક્ષ પુરુષાર્થ સ્વીકારી લીધો ત્યારે એને કર્મનો ઉચ્છેદ કરનારાં અને મોક્ષને અપાવનારાં કારણોનો પણ વિચાર કરવો પડ્યો. આ વિચારણાના ફળરૂપે એણે કર્મને દૂર કરનારાં જે કારણો નક્કી કર્યાં એ જ એ પક્ષનો નિવર્તક ધર્મ છે. પ્રવર્તક ધર્મ અને નિવર્તક ધર્મની દિશા એકબીજાથી સાવ વિરુદ્ધ છે. એકનું ધ્યેય સામાજિક વ્યવસ્થાનું સ્થાપન છે, જ્યારે બીજાનું ધ્યેય પોતાના આત્મિક-સંપૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ છે; તેથી એ કેવળ આત્મગામી છે. નિવર્તક ધર્મ જ શ્રમણ, પરિત્રાજક, તપસ્વી અને યોગમાર્ગ વગેરે નામે પ્રસિદ્ધ છે. કર્મની પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાન તેમ જ રાગ-દ્વેષજન્ય હોવાને લીધે એની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિનો ઉપાય અજ્ઞાનનું વિરોધી સમ્યજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષનો વિરોધી-રાગદ્વેષના નાશ રૂપ-સંયમ જ નક્કી થયાં. બાકીનાં તપ, ધ્યાન, ભક્તિ વગેરે બધાય ઉપાયો ઉપર સૂચવેલ જ્ઞાન અને સંયમના જ સાધનરૂપ લેખવામાં આવ્યા છે.

કર્મતત્ત્વ સંબંધી વિચાર અને એને જ્ઞાતાવર્ગ

નિવર્તકધર્મવાદીઓને મોક્ષના સ્વરૂપ તથા એનાં સાધનોની

આખતમાં તે બિહાપોહ કરવો જ પડ્યો, પણ સાથે સાથે એમને કર્મતત્ત્વ સંબંધી પણ ધણો વિચાર કરવો પડ્યો. એમણે કર્મ તથા એના ભેદોની પરિભાષાઓ તેમ જ વ્યાખ્યાઓ સ્થિર કરી; કાર્ય અને કારણની દૃષ્ટિએ કર્મતત્ત્વનું જુદા જુદા રીતે વર્ગીકરણ કર્યું; કર્મની રૂણ આપવાની શક્તિઓનું વિવેચન કર્યું; જુદા જુદા વિપાકોની સમયમર્યાદા વિચારી; કર્મોના અરસપરસના સંબંધનો પણ વિચાર કર્યો. આ રીતે નિવર્તકધર્મવાદીઓનું કર્મતત્ત્વ સંબંધી એક ખાસું શાસ્ત્ર વ્યવસ્થિત થઈ ગયું, અને દિવસે દિવસે નવા નવા પ્રશ્નો અને એના ઉત્તરોને લીધે એનો વધુ ને વધુ વિકાસ પણ થતો રહ્યો. આ નિવર્તકધર્મવાદી જુદા જુદા પક્ષો પોતાની અનુકૂળતા મુજબ જુદા જુદા વિચારો ધરાવતા હતા, પણ બ્યાં સુધી એ બધાનું એક સંયુક્ત ધ્યેય પ્રવર્તકધર્મવાદનું ખંડન કરવાનું હતું ત્યાં સુધી એમનામાં વિચારવિનિમય પણ થતો રહ્યો અને એકવાક્યતા પણ ચાલુ રહી. આ કારણથી જ, જોકે ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય-યોગ, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનું અત્યારે ઉપલબ્ધ થતું સાહિત્ય મોટે ભાગે તે એવા સમયમાં રચાયું હતું કે બ્યારે આ દર્શનોનો એકબીજા પ્રત્યેનો સહભાવ સારા પ્રમાણમાં ઘટી ગયો હતો છતાં પણ, એ દર્શનોના કર્મવિષયક સાહિત્યમાં પરિભાષા, ભાવ, વર્ગીકરણ વગેરેમાં શબ્દની તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિએ ઘણુંખરું સામ્ય જોવામાં આવે છે.

મોક્ષવાદીઓની સામે શરૂઆતથી જ એક મુશ્કેલ સવાલ એ હતો કે, એક તો પહેલાં બાંધેલાં કર્મો જ અનંત છે; વળી, કર્મે કર્મે એનું રૂણ ભોગવતી વખતે દરેક ક્ષણે નવાં નવાં કર્મો પણ બંધાય છે; તે પછી આ સમસ્ત કર્મોનો સર્વાથા નાશ કેવી રીતે થઈ શકે? આ સવાલનો ઉકેલ પણ મોક્ષવાદીઓએ ભારે ખૂબીથી શોધી કાઢ્યો હતો. અત્યારે એ નિવૃત્તિવાદી દર્શનોના સાહિત્યમાં એ ઉકેલનું સંક્ષિપ્ત તેમ જ વિસ્તૃત એકસરખું વર્ણન આપણને જોવા મળે છે. આ

વસ્તુસ્થિતિ એટલું સ્થિત કરવાને માટે બસ છે કે ક્યારેક નિવર્તક-ધર્મવાદીઓના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે ખૂબ વિચારવિનિમય થતો હતો. આવું બધું હોવા છતાં પણ ધીમે ધીમે એવો સમય આવી ગયો કે જ્યારે આ નિવર્તકધર્મવાદી પક્ષો પહેલાં જોટલા એકબીજાની સમીપ ન રહ્યા. એમ છતાં દરેક પક્ષ કર્મતત્ત્વ સંબંધી જિહાપોહ તો કરતો જ રહ્યો. દરમ્યાનમાં એવું પણ બન્યું કે નિવર્તકધર્મવાદી પક્ષમાં એક ખાસો કર્મચિંતક પક્ષ જ સ્થિર થઈ ગયો, કે જે મોક્ષ સંબંધી સવાલો કરતાં કર્મ સંબંધી જ જાડો વિચાર કરતો હતો. અને મુખ્યત્વે એનું જ અધ્યયન-અધ્યાપન કરતો હતો—જેવી રીતે ઓળખી જાણ વિષયોનો ખાસ ચિંતકવર્ગ પોતપોતાના વિષયમાં કરતો હતો અને અત્યારે પણ કરે છે. મુખ્યત્વે એ જ કર્મશાસ્ત્રનો ચિંતકવર્ગ જૈનધર્મમાં કર્મશાસ્ત્રઅનુયોગધર વર્ગ કે કર્મસિદ્ધાંતવેત્તા વર્ગ છે.

કર્મતત્ત્વની વિચારણાની પ્રાચીનતા અને સમાનતા

કર્મબંધનાં કારણો અને એના નાશના ઉપાયો સંબંધમાં તો બધા મોક્ષવાદી ગૌણ-મુખ્યભાવે એકમત જ છે, પણ કર્મતત્ત્વના સ્વરૂપ સંબંધમાં ઉપર સૂચવેલ કર્મચિંતક વર્ગનું જે મંતવ્ય છે એ જાણવું જરૂરી છે. પરમાણુવાદી મોક્ષમાર્ગી વૈશેષિક વગેરે કર્મને ચેતનનિષ્ઠ માનીને એને ચેતનનો ધર્મ કહેતા હતા; જ્યારે પ્રધાનવાદી-પ્રકૃતિવાદી સાંખ્ય-યોગ એને અંતઃકરણસ્થિત માનીને જડ કહેતા હતા. પરંતુ આત્મા અને પરમાણુને પરિણામી માનવાવાળા જૈન ચિંતકો પોતાની જુદી પ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મને ચેતન અને જડ બન્નેનાં પરિણામરૂપે ઉભયરૂપ માનતા હતા. એમના મત મુજબ આત્મા ચેતન હોવા છતાં સાંખ્યના પ્રકૃતિજન્ય અંતઃકરણની જેમ સંકોચ-વિકાસશીલ હતો, જેમાં કર્મરૂપી વિકારનો પણ સંલવ છે અને જે જડ પરમાણુઓ સાથે એકરસ પણ થઈ શકે છે. વૈશેષિક વગેરેના મત મુજબ કર્મ ચેતનધર્મ હોવાને લીધે ખરી રીતે ચેતનથી જુદું

નથી અને સાંખ્યના મત મુજબ કર્મ પ્રકૃતિનો ધર્મ હોવાથી ખરી રીતે એ જડથી ભુદુઃ નથી; પણ જૈન ચિંતકોની માન્યતા મુજબ કર્મતત્ત્વ એટલે અને જડ બંને રૂપે જ ફલિત થાય છે, જેને તેઓ ભાવ અને દ્રવ્યકર્મ પણ કહે છે.

આ બધી કર્મ સંબંધી પ્રક્રિયા એટલી પ્રાચીન તો જરૂર છે કે ન્યારે કર્મતત્ત્વના ચિંતકો વચ્ચે પરસ્પર વિચારવિનિમય વધારેમાં વધારે થતો હતો. એ સમય કેટલો પ્રાચીન છે એ નિશ્ચિત રૂપે તો કહી શકાય એમ નથી, પણ જૈન દર્શનમાં લાંબા સમયથી કર્મશાસ્ત્રનું જે સ્થાન છે, એ શાસ્ત્રમાં વિચારોનું જે ઊંડાણ, કડીબદ્ધપણું અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાવોનું અસાધારણ નિરૂપણ છે, એને ધ્યાનમાં લેતાં એમ માન્યા વિના નથી ચાલતું કે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ કર્મવિદ્યા લગવાન પાર્શ્વનાથ પહેલાં જરૂર સુસ્થિર થઈ ચૂકી હતી. આ શાસ્ત્રના જાણકાર કર્મશાસ્ત્રવેતા કહેવાયા અને એ જ વિદ્યા આગ્રા-યણીય પૂર્વ તથા કર્મપ્રવાદ પૂર્વને નામે વિશ્રુત થઈ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ 'પૂર્વ' શબ્દનો અર્થ લગવાન મહાવીર પહેલાંથી ચાલ્યાં આવતાં શાસ્ત્રવિશેષ થાય છે. નિઃશંકપણે આ 'પૂર્વ' ખરી રીતે લગવાન પાર્શ્વનાથ પહેલાંથી જ એક કે બીજે રૂપે પ્રચલિત હતાં. એક તરફ જૈન ચિંતકોએ કર્મતત્ત્વના ચિંતન પ્રત્યે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું, ન્યારે બીજી તરફ સાંખ્ય-યોગે ધ્યાનમાર્ગ પ્રત્યે સવિશેષ ધ્યાન આપ્યું. આગળ જતાં ન્યારે તથાગત યુદ્ધ તથા ત્યારે એમણે પણ ધ્યાન હિપર જ વધારે ભાર આપ્યો. પણ બધાએ વારસામાં મગેલ કર્મચિંતનને સાચવી રાખ્યું. એટલા માટે જ સૂક્ષ્મતાની અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જૈન કર્મશાસ્ત્ર પોતાનું અસાધારણ સ્થાન ધરાવવા છતાં સાંખ્ય-યોગ, બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોનાં કર્મચિંતનોની સાથે એનું ઘણુંખરું સામ્ય છે અને મૂળમાં એકતા પણ છે, જે કર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ જાણવા જેવાં છે.

જૈન તથા અન્ય દર્શનોની ઈશ્વરના સૃષ્ટિકર્તાત્વ સંબંધી માન્યતા

કર્મવાદનું માનવું એમ છે કે સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ, જાંચ-નીચ વગેરે અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે, એમાં કાળ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ વગેરે કારણોની જેમ કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ કર્મ-પ્રધાન જૈન દર્શન, અન્ય દર્શનોની જેમ, ઉપર જણાવી એવી અવસ્થાઓના કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે ઈશ્વરને નથી માનવું. ખીજાં દર્શનો તે સૃષ્ટિની ક્યારેક ઉત્પત્તિ થઈ એમ માને છે; અને તેથી એ દર્શનોમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સાથે ઈશ્વરનો સંબંધ જોડી દેવામાં આવ્યો છે. ન્યાયદર્શન કહે છે કે સારાં-ખરાબ કર્મોનું ફળ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ મળે છે.^૧ વૈશેષિક દર્શનમાં ઈશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તા માનીને એનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.^૨ યોગ-દર્શનમાં ઈશ્વરને અધિષ્ઠાતા માનીને તે દ્વારા પ્રકૃતિનું પરિણામ-જડ જગતનો ફેલાવો-માનેલ છે.^૩ અને શંકરાચાર્યે પણ પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં, ઉપનિષદના આધારે, ઠેર ઠેર બ્રહ્મને સૃષ્ટિનું ઉપાદાનકારણ સિદ્ધ કર્યું છે.^૪

પરંતુ જીવોને ફળ ભોગવાવવા માટે જૈન દર્શન ઈશ્વરને કર્મનો પ્રેરક નથી માનવું, કારણ કે કર્મવાદનું માનવું છે કે જોવી રીતે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે, એ જ રીતે એના ફળને ભોગવવામાં પણ સ્વતંત્ર છે. એ જ રીતે જૈન દર્શન ઈશ્વરને સૃષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા પણ નથી માનવું, કેમ કે એની માન્યતા મુજબ સૃષ્ટિ અનાદિઅનંત હોવાથી એ ક્યારેય ઉત્પન્ન નથી થઈ; તથા એ પોતે જ પરિણમનશીલ હોવાથી એને ઈશ્વરના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી રહેતી.

૧. ગોતમસૂત્ર અ૦ ૪, આ૦ ૧, સૂ૦ ૧.

૨. પ્રશસ્તપાદ-ભાષ્ય પૃ૦ ૪૮.

૩. સમાધિપાદ સૂ૦ ૨૪નાં ભાષ્ય અને ટીકા.

૪. બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૨૬નું ભાષ્ય; બ્રહ્મસૂત્ર અ૦ ૨-૩-૬.

ઈશ્વર સૃષ્ટિનો કર્તા અને કર્મફલદાતા કેમ નહીં ?

આ જગત ક્યારેય નવું નથી બન્યું; એનું અસ્તિત્વ તો સદા-કાળથી જ છે. હા, એમાં પરિવર્તન થતાં રહે છે. અનેક પરિવર્તન એવાં થાય છે કે જે થવામાં મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીવર્ગના પ્રયત્નની જરૂર જોવામાં આવે છે; તેમ જ એવાં પરિવર્તન પણ થાય છે કે જેમાં કાર્મિક પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી રહેતી; એ જડ તત્ત્વોના જાતજાતના સંયોગોથી—ગરમી, વેગ, ક્રિયા વગેરે શક્તિઓથી—થતાં રહે છે. દાખલા તરીકે માટી, પથ્થર વગેરે વસ્તુઓ એકત્ર થઈ જવાથી નાના-મોટા ટેકરા કે પહાડ બની જાય છે; આમતેમથી પ્રાણીના પ્રવાહો ભેગા થઈ જવાથી એ નદીરૂપે વહેવા લાગે છે; વરાળ પ્રાણીરૂપે વરસે છે અને ફરી પાછું પ્રાણી વરાળ બની જાય છે, વગેરે વગેરે. એટલા માટે ઈશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તા માનવાની કોઈ જરૂર નથી.

પ્રાણી જેવું કર્મ કરે છે એવું જ ફળ એને કર્મ દ્વારા મળે છે. કર્મ જડ છે, અને પ્રાણી પોતે કરેલા ખરાબ કર્મનું ફળ મળે એમ નથી ઇચ્છતો, એ સાચું છે; પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જીવ—ચેતનના સંસર્ગથી કર્મમાં એવી શક્તિ પેદા થઈ જાય છે કે જેથી એ પોતાના સારા-ખરાબ વિપાકોને, નિયત સમયે, જીવ વિષે પ્રગટ કરી દે છે. કર્મવાદ એમ નથી માનતો કે જડ કર્મ, ચેતનના સંપર્ક વગર જ, ફળ આપવામાં સમર્થ છે. એ તો એટલું જ કહે છે કે ફળ આપવા માટે ઈશ્વરરૂપ ચેતનની પ્રેરણા માનવાની કોઈ જરૂર નથી. કારણ કે બધાય જીવ ચેતન છે. તેઓ જેવું કર્મ કરે છે એવી જ એમની યુદ્ધિ થઈ જાય છે, કે જેથી કર્મના ફળની ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેઓ એવું જ કામ કરી બેસે છે કે જેથી એમને પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફળ મળી જાય છે. કર્મ કરવું એક વાત છે, અને એના ફળને ન ઇચ્છવું એ બીજી વાત છે. કેવળ ઇચ્છા નહીં હોવાથી કરેલા કર્મનું ફળ મળતું અટકી જાય, એવું નથી બનતું. સામગ્રી એકત્ર

થઈ ગયા પછી કાર્ય પોતાની મેળે જ થવા માંડે છે. દાખલા તરીકે, એક માણસ તડકામાં ઊભો છે, ગરમ ગરમ વસ્તુ ખાય છે, અને ઇચ્છે છે કે તરસ ન લાગે; તો શું કોઈ રીતે એની તરસ રોકાઈ શકે છે? ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદીઓનું કહેવું છે કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી પ્રેરણા પામીને કર્મ પોતપોતાનું ફળ પ્રાણીઓમાં પ્રગટાવે છે. આ વિષે કર્મવાદીઓ કહે છે કે કર્મ કરતી વખતે, એના આત્માના પરિણામ પ્રમાણે જીવમાં એવા સંસ્કાર રોપાઈ જાય છે કે જેથી પ્રેરાઈને કર્તા-જીવ કર્મના ફળને આપમેળે જ ભોગવે છે; અને કર્મ એના ઉપર પોતાનું ફળ પોતે જ પ્રગટાવે છે.

જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ-અભેદ

ઈશ્વર ચેતન છે અને જીવ પણ ચેતન; તો પછી એમની વચ્ચે અંતર જ શું છે? હા, એટલું અંતર હોઈ શકે કે જીવની બધી શક્તિઓ આવરણોથી ઘેરાયેલી છે, અને ઈશ્વરની ઘેરાયેલી નથી. પણ જ્યારે જીવ પોતાનાં આવરણોને દૂર કરી નાખે છે, ત્યારે એની બધી શક્તિઓ પૂર્ણરૂપે પ્રકાશી જાડે છે. પછી જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે વિષમતા કેવી? વિષમતાનું કારણ જે ઔપાધિક કર્મ છે, એ દૂર થઈ જવા છતાં પણ જે વિષમતા ચાલુ રહે તો પછી સુક્તિનો જ શો અર્થ? વિષમતાનું રાજ્ય સંસાર સુધી જ મર્યાદિત છે, આગળ નહીં. તેથી કર્મવાદ મુજબ એમ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી કે બધાય સુક્ત જીવ ઈશ્વર જ છે; કેવળ શ્રદ્ધાને આધારે એમ કહેવું કે ઈશ્વર એક જ હોવો જોઈએ, એ ખરાબર નથી.

પોતાના વિધનનું કારણ જીવ પોતે જ

આ લોક કે પરલોક સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ કામ માટે જ્યારે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે એ તો સંભવતું જ નથી કે એને કોઈ પણ જાતના વિધનો સામનો કરવો ન પડે. મનુષ્યને એટલો વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ કે ભણે હું જાણી શકું કે ન જાણી શકું, પણ

મારા વિદ્યનું આંતરિક અને મૂળ કારણ મારી અંદર જ હોવું જોઈએ. જે આવ્યંતર ભૂમિકા ઉપર વિદ્યરૂપી વિષવૃક્ષ ઊગે છે, એનું ખીજ પણ એ જ ભૂમિમાં વાવેલું હોવું જોઈએ. પવન, પાણી વગેરે બાહ્ય નિમિત્તોની જેમ એ વિદ્યરૂપી વિષવૃક્ષને ઊગાડવામાં કદાચ કોઈ અન્ય વ્યક્તિ નિમિત્ત બની શકે, પણ એ વ્યક્તિ વિદ્યનું ખીજ નથી- એટલો વિશ્વાસ માનવીનાં બુદ્ધિનેત્રાને સ્થિર કરી દે છે, જેથી એ મુશ્કેલીનું મૂળ કારણ પોતાની જાતમાં નિહાળીને એને માટે એ ન તો ખીજ કાઢના ઉપર દોષારોપણ કરે છે કે ન પોતે ગભરાય છે.

કર્મના સિદ્ધાંત અંગે ડૉ. મેક્સમૂલરનો અભિપ્રાય

કર્મના સિદ્ધાંતની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા જે વિચારો ડૉ. મેક્સમૂલરે દર્શાવ્યા છે તે જાણવા જેવા છે. તેઓ કહે છે કે:—

“એ તો નિશ્ચિત છે કે કર્મના સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ માનવજીવન ઉપર ખેહક પડ્યો છે. જે માનવી એ જાણે કે વર્તમાન જીવનમાં કોઈ જાતનો અપરાધ કર્યો વગર પણ મારે જે કંઈ દુઃખ વેઠવું પડે છે એ મારા પૂર્વજન્મના કર્મનું જ ફળ છે, તો એ, જૂનું દેવું ચૂકવનાર માનવીની જેમ, શાંતપણે એ સંકટને સહન કરી લેશે; અને સાથે સાથે જે એ માનવી એટલું પણ જાણતો હોય કે સહનશીલતાથી જૂનું દેવું ચૂકવે કરી શકાય છે, તથા એથી જ ભવિષ્યને માટે ધર્મની મૂડી ભેગી કરી શકાય છે, તો એને ભલાઈને માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા આપોઆપ જ મળી જવાની. સારું કે ખરાબ, કોઈ પણ જાતનું કર્મ નાશ નથી પામતું: ધર્મશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત અને ભૌતિકશાસ્ત્રનો બલ-સંરક્ષણસંબંધી સિદ્ધાંત, એ બન્ને એકસરખાં છે. બન્ને સિદ્ધાંતોનો સાર એટલો જ છે કે કોઈનો પણ નાશ નથી થતો. કોઈ પણ ધર્મશિક્ષણના અસ્તિત્વ વિશે ગમે તેટલી શંકા કેમ ન હોય, પણ એટલું તો સુનિશ્ચિત છે કે કર્મનો સિદ્ધાંત સૌથી વધારે સ્થાનોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એનાથી લાખો માનવીઓનાં કષ્ટો ઓછાં

થયાં છે. અને એ જ સિદ્ધાંતને લીધે માનવીને વર્તમાન સંકટ સહન કરવાની શક્તિ પેદા કરવાનું તથા ભવિષ્યનું જીવન સુધારવાનું ઉત્તેજન મળતું રહ્યું છે. ૧

કર્મશાસ્ત્ર એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અંશ છે

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ આત્માને લગતા વિષયો સંબંધી વિચાર કરવો, એ છે. તેથી એને આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં એનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ પણ જણાવવું પડે છે. સવાલ એ થાય છે કે આત્માની આ દૃશ્યમાન અવસ્થાઓ જ એનો સ્વભાવ કેમ નથી? એટલા માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રને માટે એ જરૂરી છે કે એ પહેલાં આત્માના દૃશ્યમાન સ્વરૂપનું સમર્થન કેવી રીતે થાય છે, એ ખતાવીને પછી જ આગળ વધે. આ જ કામ કર્મશાસ્ત્ર કયું છે. એ આત્માની દૃશ્યમાન બધી અવસ્થાઓને કર્મજન્ય કહીને એમનાથી આત્માના જુદાપણાને સૂચિત કરે છે. આ દૃષ્ટિએ કર્મશાસ્ત્ર એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો જ એક અંશ છે.

ન્યારે એમ માલૂમ પડે છે કે ઉપરનાં બધાં રૂપ માયિક કે વૈભાવિક છે, તે આપેઆપ નિરાસા થઈ આવે છે કે આત્માનું સાચું સ્વરૂપ શું છે? કર્મશાસ્ત્રનું કહેવું છે કે આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, જીવ એ જ ઈશ્વર છે. આત્માનું પરમાત્મામાં મળી જવું, એનો અર્થ એ છે કે કર્મથી ઠંકાયેલ પોતાના પરમાત્મભાવને પ્રગટ કરીને આત્માનું પરમાત્મરૂપ બની જવું. જીવ પરમાત્માનો અંશ છે એનો અર્થ કર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ છે કે જીવમાં જેટલી જ્ઞાનકળા પ્રગટ થયેલી છે તે સંપૂર્ણ પરંતુ અવ્યક્ત (ઠંકાયેલ) ચેતનારૂપી ચંદ્રિકાનો એક અંશ માત્ર છે. કર્મનું આરણ્ય દૂર થઈ જતાં ચેતના પૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થાય છે. એને જ ઈશ્વરપણું કે ઈશ્વરપણાની પ્રાપ્તિ સમજવી જોઈએ. ૧

[ધિન, શરીર વગેરે બાહ્ય વિભૂતિઓમાં આત્મભુદ્ધિ કરવી, અર્થાત્ જડમાં હુપણું માની લેવું, એ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે. આ અભેદનો ભ્રમ, એ

તો બહિરાત્મભાવ છે, એમ સાબિત કરીને એનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવાનું કામ કર્મશાસ્ત્ર કરે છે. જેમના સંસ્કારો કેવળ બહિરાત્મભાવમય થઈ ગયા હોય એમને કર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ ભલે પસંદ ન પડે, પરંતુ એથી એની યથાર્થતામાં કશો જ ફેર નથી પડતો.

કર્મશાસ્ત્ર શરીર અને આત્માના અભેદના ભ્રમને દૂર કરીને એના ભેદજ્ઞાનને (વિવેકવ્યાપ્તિને) પ્રગટ કરે છે. એ સમયથી જ અંતર્દર્ષિ બિંદુ છે. અંતર્દર્ષિ દ્વારા પોતામાં રહેલ પરમાત્મભાવનાં દર્શન થાય છે. પરમાત્મભાવને જોઈને એને પૂર્ણરૂપે અનુભવમાં ઉતારવેા, એનું જ નામ જીવનું શિવ (બ્રહ્મ) થયું છે. આ બ્રહ્મભાવને પ્રગટ કરાવવાનું કામ, કંઈકે જુદી જ ઢબે, કર્મશાસ્ત્ર સ્વીકારી લીધું છે; કારણ કે એ જીવને થયેલ જીવ-જડના અભેદ-ભ્રમમાંથી ભેદ-જ્ઞાન તરફ દોરી જઈને પછી સ્વાભાવિક અભેદધ્યાનની ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ ખેંચી જાય છે. ખસ, એનું કાર્યક્ષેત્ર આટલું જ છે. સાથે સાથે યોગશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય અંશનું વર્ણન પણ એમાં મળી જાય છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે કર્મશાસ્ત્ર અનેક શાસ્ત્રીય વિચારોની ખાણ છે. એ જ એનું મહત્ત્વ છે. ઘણા માણસોને કર્મપ્રકૃતિઓની ગણતરી, સંખ્યાની બહુલતા વગેરેને લીધે એના પ્રત્યે રુચિ નથી થતી, પરંતુ એમાં કર્મશાસ્ત્રનો શા દોષ? ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન. વગેરે ગૂઢ અને રસપૂર્ણ વિષયોમાં સ્થૂલદર્શી લોકોની દષ્ટિ નથી ખૂંપતી અને એમને રસ નથી આવતો, એમાં એ વિષયોનો શા દોષ? દોષ તો છે સમજનારાઓની ભુદ્ધિનો. કાઈ પણ વિષયના અભ્યાસીને એમાં રસ ત્યારે જ આવે છે, જ્યારે એ એના તળિયા સુધી ઊતરી જાય.

‘કર્મ’ શબ્દનો અર્થ અને એના કેટલાક પર્યાય

જૈન શાસ્ત્રમાં ‘કર્મ’ શબ્દથી બે અર્થ સમજવામાં આવે છે: પહેલો છે રાગ-દ્વેષાત્મક પરિણામ, જેને કષાય (ભાવકર્મ) કહે છે. અને બીજો છે કાર્મણ્યભતિના પુદ્ગલવિશેષ, જે કષાયને લીધે

આત્માને ચોટેલા હોય છે, અને દ્રવ્યકર્મ કહેવાય છે.

જૈન દર્શનમાં જે અર્થ માટે 'કર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ અર્થને માટે અથવા એને લગતા અર્થને માટે જૈનેતર દર્શનોમાં આ શબ્દો મળે છે : માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અપૂર્વ, વાસના, આશય, ધર્માધર્મ, અદૃષ્ટ, સંસ્કાર, દૈવ, ભાગ્ય વગેરે.

'માયા', 'અવિદ્યા', 'પ્રકૃતિ' આ ત્રણ શબ્દ વેદાંતમાં મળે છે. એનો અર્થ લગભગ જૈન દર્શનના 'ભાવકર્મ' જેવો થાય છે. 'અપૂર્વ' શબ્દ મીમાંસા દર્શનમાં મળે છે. 'વાસના' શબ્દ ઔદ્ધ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ યોગ દર્શનમાં પણ એનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. 'ધર્માધર્મ', 'અદૃષ્ટ' અને 'સંસ્કાર' આ ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ અન્ય દર્શનોમાં પણ મળે છે, પણ વિશેષે કરીને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનમાં 'દૈવ', 'ભાગ્ય', 'પુણ્ય-પાપ' વગેરે ક્રેટલાય શબ્દો એવા છે કે જે બધાંય દર્શનોમાં સામાન્ય જેવા છે. જેટલાં દર્શનો આત્મવાદી છે અને પુનર્જન્મને માને છે, એમને પુનર્જન્મની સિદ્ધિને માટે—એના સમર્થનને માટે—કર્મ માનવું જ પડે છે.

કર્મતું સ્વરૂપ

મિથ્યાત્વ, કષાય વગેરે કારણોથી પ્રેરાઈને જીવ જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે 'કર્મ' કહેવાય છે. કર્મતું આ લક્ષણ ઉપર સૂચવેલ ભાવકર્મ તથા દ્રવ્યકર્મ બંનેને લાગુ પડે છે, કેમકે ભાવકર્મ આત્મા કે જીવનો વૈભાવિક પરિણામ છે, તેથી જીવ જ એનો ઉપાદાનરૂપ કર્તા છે અને દ્રવ્યકર્મ, જે કાર્મણુભતિના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનો વિકાર છે, એનો કર્તા પણ નિમિત્તરૂપે જીવ જ છે. ભાવકર્મમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત છે અને દ્રવ્યકર્મમાં ભાવકર્મ નિમિત્ત છે. આ રીતે આ બંનેનો આપસ-આપસમાં ખીજ અને અંકુરના જેવો કાર્યકારણ સંબંધ છે.

પાપ-પુણ્યની કસોટી

સામાન્ય લોકો કહે છે કે દાન, પૂજન, સેવા વગેરે ક્રિયાઓ કરવાથી શુભ કર્મનો (પુણ્યનો) બંધ થાય છે, અને કોઈને દુઃખ દેવું, ઇચ્છા વિરુદ્ધ કામ કરવું વગેરેથી અશુભ કર્મનો (પાપનો) બંધ થાય છે. પણ આ કંઈ પુણ્ય-પાપનો નિર્ણય કરવાની મુખ્ય કસોટી નથી. એક પરોપકારી દાકતર જ્યારે કોઈનું ઔપરેશન કરે છે ત્યારે એ દર્દીને કષ્ટ તો જરૂર થાય છે; હિતચિંતક મા-બાપ અણુસમજી છોકરાને એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ બાળકને દુઃખ જેવું જરૂર લાગે છે; પણ એટલા માત્રથી ન તો એ દાકતર અનુચિત કામ કરનારો લેખાય છે કે ન એ હિતસ્વી મા-બાપ જ દોષને પાત્ર ગણાય છે. આથી ઊલટું, જ્યારે કોઈ માણસ, લોખા લોકોને ઠગવાના ધરાદાથી કે બીજા કોઈ હલકા ધરાદાથી દાન, પૂજન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે ત્યારે એ પુણ્યને બદલે પાપનો બંધ કરે છે. તેથી પુણ્યબંધ કે પાપબંધની સાચી કસોટી કેવળ ઉપરની ક્રિયા નથી, પણ એની સાચી કસોટી કર્તાનો ધરાદો જ છે. પુણ્ય-પાપની આ કસોટી સૌને સામાન્ય રીતે માન્ય છે, કારણ કે આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે કે— 'યાદશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતી તાદશી']

સાચી નિર્લેપતા-કર્મ ક્યારે ન બંધાય?

સામાન્ય લોકો એમ માની લે છે કે અમુક કામ ન કરવાથી આપણને પુણ્ય-પાપનો લેપ નહીં લાગે. તેથી તેઓ એ કામને તો તજ દે છે, પણ મોટેભાગે એમની માનસિક ક્રિયા નથી છૂટતી. તેથી તેઓ પુણ્ય-પાપથી અલિપ્ત રહેવાથી ઇચ્છા ધરાવવા છતાં પણ એનાથી પોતાની બતને મુક્ત નથી કરી શકતા.

એટલા માટે એ વિચારવું જોઈએ કે સાચી નિર્લેપતા કોને કહેવાય? માનસિક ક્ષોભ અર્થાત્ કષાયને લેપ (બંધ) કહે છે. જો કષાય ન હોય તો ઉપર જણાવેલી કોઈ ક્રિયા આત્માને બંધનમાં

રાખી શકતી નથી. આથી જીલદું, જે કષાયનો વેગ અંદર વિદ્યમાન હોય તે ઉપર ઉપરથી હજાર પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કોઈ વ્યક્તિ પોતાની જાતને બંધનથી બચાવી નથી શકતી. કષાયમુક્ત વીતરાગ બધી જગ્યાએ, જગ્યામાં કમળની જેમ, નિર્લેપ રહે છે; પણ કષાયવાન આત્મા યોગનો દેખાવ કરીને પણ પોતાની તલ જોટલી પણ શુદ્ધિ નથી કરી શકતો. એટલા માટે જ એમ કહેવામાં આવે છે કે આસક્તિનો ત્યાગ કરીને જે કામ કરવામાં આવે છે, તે બંધક નથી થતું. મતલબ કે સાચી નિર્લેપતા માનસિક ક્ષોભના ત્યાગમાં છે. આ જ ઉપદેશ કર્મશાસ્ત્રમાં મળે છે, અને બીજે પણ એ જ વાત કહેવામાં આવી છે કે

મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयाऽऽसंगि मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥ મૈત્ર્યુપનિષદ

કર્મનું અનાદિપણું

વિચારશીલ માણસના મનમાં પ્રશ્ન જાડે છે કે કર્મ સાદિ છે કે અનાદિ? આના જવાબમાં જૈન દર્શને કહ્યું છે કે કર્મ વ્યક્તિની (એક એક કર્મની) અપેક્ષાએ સાદિ છે અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે. પણ કર્મનો પ્રવાહ ક્યારે શરૂ થયો, એ કોઈ કહી શકતું નથી. ભવિષ્યની સામે ભૂતકાળનું જિંડાણ અનંત છે. અને અનંતનું વર્ણન અનાદિ કે અનંત શબ્દ સિવાય બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતું નથી. એટલા માટે કર્મના પ્રવાહને અનાદિ કહેવા સિવાય બીજે કોઈ આરો નથી. કર્મપ્રવાહના અનાદિપણાને અને મુક્ત જીવોના સંસારમાં પાછા નહીં ફરવાપણાને બધાં પ્રતિષ્ઠિત દર્શનો માને છે.

કર્મબંધનું કારણ

જૈન દર્શનમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચારને કર્મબંધનાં કારણો કહેલ છે. આનો સંક્ષેપ પાછળનાં એ (કષાય અને

યોગ) કારણોમાં કરેલો મળે છે. વધારે ટૂંકાણમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકીએ કે કષાય જ કર્મબંધનું કારણ છે. આમ તો કષાયોના વિકારના અનેક પ્રકાર છે, પણ આધ્યાત્મિક વિદ્યાનોએ એ બંધનું ટૂંકમાં વર્ગીકરણ કરીને એના રાગ અને દ્વેષ એવા બે જ પ્રકાર કર્યા છે. અજ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે જે કર્મોના કારણો કહેવાય છે એ પણ રાગ-દ્વેષના સંબંધને લીધે જ. રાગની કે દ્વેષની માત્રા વધી કે જ્ઞાન વિપરીત રૂપે બદલવા લાગ્યું જ સમજો. તેથી શબ્દનો ભદ્ર હોવા છતાં કર્મબંધનાં કારણો અંગે ખીજાં આસ્તિક દર્શનો સાથે જૈન દર્શનને કોઈ મતભેદ નથી. નૈયાયિક તથા વૈશેષિક દર્શનમાં મિથ્યાજ્ઞાનને, યોગ-દર્શનમાં પ્રકૃતિ-પુરુષના અભેદજ્ઞાનને અને વેદાંત વગેરેમાં અવિદ્યાને તથા જૈન દર્શનમાં મિથ્યાત્વને કર્મનું કારણ કહ્યું છે. પણ એ વાત ખ્યાલમાં રાખવી કે ગમે તેને કર્મનું કારણ કેમ ન માનવામાં આવે, પણ જો એમાં કર્મની બંધકતા (કર્મલિપ પેદા કરવાની શક્તિ) હશે તો તે રાગ-દ્વેષના સંબંધને લીધે જ. રાગ-દ્વેષનો ઘટાડો કે અભાવ થતાં જ અજ્ઞાનપણું (મિથ્યાત્વ) ઓછું થવા લાગે છે કે નાશ પામે છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાંના 'કર્મણા વધ્યતે જન્તુઃ' એ કથનમાં પણ કર્મ શબ્દનો અર્થ રાગ-દ્વેષ જ છે.

કર્મથી ભુક્ત થવાના ઉપાયો

જૈન શાસ્ત્રોમાં પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ મેળવવાના ત્રણ સાધન બતાવ્યાં છે : (૧) સમ્યક્દર્શન, (૨) સમ્યક્જ્ઞાન અને (૩) સમ્યક્ચારિત્ર. કયાંક કયાંક જ્ઞાન અને ક્રિયા, એ એને જ મોક્ષનાં સાધન કહ્યાં છે. આવાં સ્થળોમાં દર્શનને જ્ઞાનસ્વરૂપ-જ્ઞાનવિશેષ-માનીને એને બુદ્ધિ નથી ગણતાં. પણ સવાલ એ થાય છે કે વૈદિક દર્શનોમાં કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, અને ભક્તિ, એ ચારેને મોક્ષનું સાધન માનેલ છે, તો પછી જૈન દર્શનમાં ત્રણ કે બે જ સાધન કેમ કહ્યાં? આનો ખુલાસો એ છે કે જૈન દર્શનમાં જે સમ્યક્ચારિત્રને સમ્યક્ક્રિયા કહેલ છે, એમાં કર્મ

અને યોગ બંને માર્ગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે સમ્યક્-ચારિત્રમાં મનોનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયજય, ચિત્તશુદ્ધિ, સમભાવ અને એ માટે લેવામાં આવતા ઉપાયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મનોનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયજય વગેરે સાત્ત્વિક યજ્ઞ જ કર્મમાર્ગ છે અને ચિત્તશુદ્ધિ તેમ જ એને માટે કરવામાં આવતી સત્પ્રવૃત્તિ, એ જ યોગમાર્ગ છે. આ રીતે કર્મ-માર્ગ અને યોગમાર્ગનું મિશ્રણ, એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. સમ્યક્દર્શન એ જ ભક્તિમાર્ગ છે, કારણ કે ભક્તિમાં શ્રદ્ધાનો અંશ મુખ્ય હોય છે, અને સમ્યક્દર્શન પણ શ્રદ્ધારૂપ જ છે. સમ્યક્જ્ઞાન જ જ્ઞાનમાર્ગ છે. આ રીતે જૈન દર્શનમાં કહેલાં મોક્ષનાં ત્રણ સાધનો, અન્ય દર્શનોનાં બધાં સાધનોનો સમુચ્ચય છે.

આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને પુનર્જન્મ

કર્મ અંગે ઉપર જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, એની સંગતિ ત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે આત્માને જડથી જુદું તત્ત્વ માનવામાં આવે. આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જે પ્રમાણેથી જાણી શકાય છે એમાં એક પુનર્જન્મ પણ છે; એટલું જ નહીં બલકે વર્તમાન શરીર પછી આત્માનું અસ્તિત્વ માનવામાં ન આવે તો કેટલાય પ્રશ્નોનો નિકાલ નથી થઈ શકતો.

ઘણા માણસો એવા જોવામાં આવે છે કે તેઓ આ જન્મમાં પ્રામાણિક જીવન વિતાવે છે, પરંતુ રહે છે દરિદ્ર. અને એવા પણ માણસો જોવામાં આવે છે કે જેઓ ન્યાય, નીતિ અને ધર્મનું નામ સાંભળીને ચિડાઈ જાય છે, પરંતુ હોય છે બધી રીતે સુખી. એવા અનેક માણસો મળી શકે છે કે જેઓ પોતે દોષ કરે છે અને એ દોષો — અપરાધોનું ફળ ભોગવે છે બીજા. ખૂન એક કરે છે અને બંદીવાન બનીને ફાંસીને માંચડે ચડે છે બીજા. ચોરી એક કરે છે અને પકડાયો જાય છે બીજા. આ ઉપરથી એ વિચાર કરવો જોઈએ કે જેમને પોતાના સારા કે ખરાબ કૃત્યનો બદલો આ જન્મમાં નથી મળતો

એમનું કૃત્ય શું એમ જ નિષ્કળ જવાનું? આવી બધી વાતોને ધ્યાનમાં લેતાં એમ માન્યા વગર સંતોષ નથી થતો કે એતન એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, અને એ જાણતાં-અજાણતાં જે કંઈ સારું-ખોટું કર્મ કરે છે, એનું ફળ એને ભોગવવું જ પડે છે; અને એટલા માટે એને પુનર્જન્મના ચક્રવામાં ફરવું પડે છે. બુદ્ધ ભગવાને પણ પુનર્જન્મ માનેલ છે. પાકા નિરીશ્વરવાદી જર્મન પંડિત નિત્શે કર્મચક્રે પ્રવર્તી-વેલ પુનર્જન્મને માને છે. પુનર્જન્મનો આ સ્વીકાર આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને માનવાનો પ્રયત્ન પુરાવો છે.

કર્મતત્ત્વ અંગે જૈન દર્શનની વિશેષતા

જૈન દર્શનમાં દરેક કર્મની બધ્યમાન, સત્ અને ઉદીયમાન એ ત્રણ અવસ્થાઓ માની છે. એને અનુક્રમે બંધ, સત્તા અને ઉદય કહે છે. જૈનેતર દર્શનોમાં પણ કર્મની આ અવસ્થાઓનું વર્ણન છે. એમાં 'બધ્યમાન' કર્મને 'ક્રિયામાણુ', 'સત્' કર્મને 'સંચિત' અને ઉદીયમાનને 'પ્રારબ્ધ' કહેલ છે. પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મના ૮ મૂળભેદો તથા ૧૪૮ પ્રભેદોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. અને એ દ્વારા સંસારી આત્માની અનુભવસિદ્ધ લિન્નલિન્ન અવસ્થાઓનો જેવો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે તેવો કોઈ પણ જૈનેતર દર્શનમાં નથી. પાતંજલ દર્શનમાં કર્મના 'ગતિ', 'આયુ' અને 'ભોગ' એવા ત્રણ પ્રકારના વિપાક દર્શાવ્યા છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં કરવામાં આવેલ કર્મ સંબંધી વિચારણાની આગળ એ વર્ણન નામનું જ લાગે છે.

આત્માની સાથે કર્મનો બંધ કેવો થાય છે? એનાં કારણો શાં છે? કયા કારણે કર્મમાં કેવી શક્તિ પેદા થઈ જાય છે? વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછા કેટલા વખત સુધી કર્મ આત્માને વળગી રહે છે? આત્માને લાગેલું એવું પણ કર્મ કેટલા વખત સુધી વિપાક-ફળ આપવામાં અસમર્થ છે? વિપાકના નિશ્ચિત સમયમાં પણ ફેરફાર

થઈ શકે કે નહીં? એક કર્મ પીળા કર્મમાં ક્યારે ફેરવાઈ જાય છે? એમની બંધ સમયની તીવ્ર કે મંદ શક્તિમાં કેવી રીતે ફેરફાર થઈ શકે? પાછળથી વિપાક-ફળ આપનારું કર્મ પહેલાં જ ક્યારે અને કેવી રીતે ભોગવી લઈ શકાય છે? કર્મ ગમે તેટલું બળવાન કેમ ન હોય, પણ આત્માના શુદ્ધ પરિણામોથી એ વિપાકને કેવી રીતે રોકી શકાય છે? ક્યારેક ક્યારેક આત્મા સેંકડો પ્રયત્ન કરે તોપણ કર્મ પોતાનો વિપાક ચખાડ્યા વગર કેમ નથી છૂટતું? આત્મા કેવી રીતે કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે? આમ હોવા છતાં પણ વસ્તુતઃ આત્મામાં કર્મનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ કેવી કેવી રીતે નથી? સંકલેશરૂપ પરિણામ પોતાની આકર્ષણશક્તિથી આત્મા ઉપર એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ રજતું આચ્છાદન કેવી રીતે નાખી દે છે? આત્મા વીર્ય-શક્તિને પ્રગટાવીને આ સૂક્ષ્મ રજના આચ્છાદનને કેવી રીતે ફગાવી દે છે? સ્વભાવે શુદ્ધ આત્મા પણ કર્મના પ્રભાવે કેવી રીતે મલિન જેવો દેખાય છે? અને બાહ્ય હજારો આવરણ હોવા છતાં પણ આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ચક્ષિત કેવી રીતે નથી થતો? એ પોતાની ઉત્ક્રાંતિને સમયે પહેલાં બાંધેલાં બંધ કર્મોને કેવી રીતે દૂર કરી દે છે? એ પોતામાં રહેલા પરમાત્મભાવનાં દર્શન કરવા માટે જ્યારે ઉત્સુક થાય છે તે વખતે એની અને એમાં અંતરાયરૂપ થતાં કર્મોની વચ્ચે કેવું દ્વંદ્વ જામે છે? છેવટે વીર્યવાન આત્મા કેવી જાતનાં પરિણામોથી બળવાન કર્મોને કમજોર કરીને પોતાના પ્રગતિ-માર્ગને નિષ્કંટક બનાવે છે? આત્મમંદિરમાં બિરાજતા પરમાત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં સહાયક થતા પરિણામ, જેને ‘અપૂર્વકરણ’ તથા ‘અનિવૃત્તિકરણ’ કહે છે, એમનું સ્વરૂપ શું છે? જીવ પોતાના શુદ્ધ પરિણામોની પરંપરારૂપી વીજળીક યંત્રથી કર્મરૂપી પહાડોના કેવી રીતે ટુકડેટુકડા કરી નાખે છે? વળી ક્યારેક ક્યારેક થોડા વખત માટે દેખાઈ ગયેલાં કર્મ જ ફરી પાછાં ઊઠેલાં ખાઈને પ્રગતિશીલ આત્માને કેવી રીતે નીચે પટકી દે છે? બંધ અને ઉદયની દૃષ્ટિએ કયાં કયાં

કર્મ એકબીજાનાં વિરોધી છે? કયા કર્મનો બંધ કઈ અવસ્થામાં અવસ્થાભાવી અને કઈ અવસ્થામાં અનિયત છે? કયા કર્મનો વિપાક કઈ સ્થિતિ સુધી નિયત અને કઈ સ્થિતિમાં અનિયત છે? આત્મા સાથે જોડાયેલ અતીન્દ્રિય કર્મરજ કેવા પ્રકારની આકર્ષણશક્તિથી પુહ્લોને આકર્ષ્યા કરે છે, અને એ દ્વારા કેવી રીતે શરીર, મન, સૂક્ષ્મ શરીર વગેરેની રચના કર્યા કરે છે?—વગેરે વગેરે કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા સંખ્યાબંધ પ્રશ્નોનો સુક્તિયુક્ત, વિસ્તૃત અને વિશદ ખુલાસો જૈન કર્મસાહિત્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ દર્શનના સાહિત્યથી નથી થઈ શકતો. કર્મતત્ત્વ સંબંધી જૈન દર્શનની આ જ વિશેષતા છે.

[દર્શનસિંહ ખંડ ૨, પૃં ૨૦૫-૨૧૬, ૨૨૩-૨૨૬, ૨૩૫-૨૩૮]